В.І. Школяренко (Суми)

УДК 811.112.2’07

СОМАТИЗМИ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ

Постановка проблеми. Розвиток засобів фразеологічної номінації є складною діалектичною єдністю двох протилежних тенденцій: тенденції до зміни фразеологічного складу і тенденції до його стійкості, послідовності. В аспекті лінгвокультурології символи, покладені в основу фразеологічного значення, формують картину світу, залишаючись незмінними навіть за глобальної зміни менталітету, тому що вони безпосередньо пов'язані з системою найзагальніших світобачень людини. У багатьох випадках слова-символи є компонентами фразеологічних одиниць (ФО). Соматизми є досить продуктивними в утворенні фразеологізмів середньоверхньонімецького (свн.) періоду.

Аналіз актуальних досліджень. Розвиток нових підходів до з’ясування національно-культурних особливостей фразеологізмів відбувається, як було зазначено вище, у руслі антропологічної парадигми мовознавства, зокрема в межах лінгвокультурології й когнітивної лінгвістики. Розвиток лінгвокультурологічного підходу до аналізу фразеології орієнтує дослідника на вивчення співвідношення фразеологізмів і знаків культури й актуалізує значення системи еталонів, стереотипів, символів для опису культурно-

національної специфіки фразеологічної системи [Кириллова 2002: 18].

У рамках цього підходу В.М. Телія відзначає наявність фразеології в системі будь-якої мови як здатність фразеологізмів виступати в ролі експонентів культурних знаків, здатних не тільки синхронно входити до наявної системи культурно-національного світорозуміння, а й передавати її фрагменти з покоління в покоління, беручи участь у формуванні світорозуміння як окремої мовної особистості, так і всього мовного колективу [Телия 1993: 308].

Символіка – поняття загальнолюдське й національно-специфічне, етногенетичне. Дослідження саме останнього аспекту символіки надзвичайно актуальне, особливо – всебічне вивчення первісної символічної системи та її еволюції в генетично архаїчних тисячолітніх етносів. А саме такою і є німецька вербальна система символічного відображення світу. Вона належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на планеті.

Мета статті – визначення впливу системи символів-соматизмів на становлення фразеологічних одиниць німецької мови свн. періоду.

Виклад основного матеріалу. Дослідження фразеології з точки зору принципу антропоцентризму

передбачає аналіз фразеологізмів з компонентами-соматизмами, оскільки людина зіставляє себе з усім іншим світом, вимірює його своїм масштабом, цю мірку вона

знаходить у самій собі, своєму тілі. Соматизми, як компоненти ФО, мають стійкі асоціації: *Herz* – серце – виражає почуття, *Kopf* – голова – думки, *Ohr* – вухо – сприйняття на слух. Крім цього, за кожним з компонентів можуть бути закріплені свої історично й культурно обумовлені асоціації, пояснити які можна шляхом залучення широкого історичного контексту. Так, у свн. період *herz* мало стійку асоціацію – „вмістилище почуттів". Лексична наповнюваність усталені словосполучення (УС) пов'язується зі сприйняттям серця як предмета, інколи посудини, звідси зв'язок із такими дієсловами, як *geben* – давати, *brechen* – розбити*: daz herze geben, daz herze brechen.* Ці УС відбивають дух епохи: поява інтересу до людини як до особистості, до її внутрішнього світу (душа, розум, інтелект та ін.) й емоційного життя (радість, горе, страждання, сум, біль та ін.). Значення символу *Herz* збереглося й у сучасній мові: *j-m. das Herz brechen* – розбити комусь серце, *sein Herz verlieren* – втратити серце. Сполучення *Herz* з іменником *Blut* „кров" або словами, утвореними від нього *(bluten, blutend)*, виражає страждання. У нн. мові уживаються одиниці *blutenden Herzens* „із важким серцем", *das Herz blutet jmdm.* „у когось серце кров'ю обливається".

Однак не в усіх висловлюваннях серце сприймається тільки як орган почуттів, на перший план може бути висунуте і його значення як життєво-важливого органа. Прикладом такого вживання може служити УС *in daz herze snîden. Snîden* має у свн. період значення „різати". Можливо, свн. УС якось

корелює з нн. *jmdm. das Messer ins Herz stechen.* У будь-якому випадку, в цій ФО виявляються загальні семи „простромити, поранити серце”.

Соматизми *Auge* – „око”, *Ohr* – „вухо” стійко асоціюються із зоровим або слуховим сприйняттям. Компонент *ouge,* крім дієслова *gên (dur ougen gên)* – проходити перед очима, сполучається з переосмисленим дієсловом *grîfen (jmdm. ins ouge grîfen)* – упадати в око. УС із цим дієсловом сприймається як більш експресивне завдяки переосмисленню. Значення одиниці близьке до семантики нн. *ins Auge fallen, springen* „упадати в око, привертати увагу”, більш експресивних за рахунок дієслівних компонентів.

Є випадки, коли те саме слово може набути різного символьного прочитання, залежно від того, які ознаки висуваються на перший план. Наприклад, в УС свн. періоду *in hant (handen) / ze henden stên* слово-компонент *hant* – „рука” виступає як символ влади. Така асоціація походить від тексту Біблії, де говориться про те, що життя людей і їхні долі перебувають в руках Божих, тобто в Його владі. УС з компонентом *Hand* із тим самим значенням зафіксовані й пізніше: XV-XVI ст.: *mein Leben steht in deiner Hant* – моє життя знаходиться в твоїх руках. В інших УС *hant* може виступати як символ захисту, турботи. Це значення символу таке ж стійке в діахронії, як і перше: свн. *ûf hant / ûf den handen tragen;* нн. *auf Händen tragen* (порівн. укр. „носити на руках”).

Стійкими є образи словосполучень, що мають компонентами еталони. Людина виступає як „міра всіх речей". Звідси природні виміри простору в співвіднесенні з людським тілом, як у свн. висловлюванні *einen fuoz von jmdm. komen* „відійти від кого-н.": *sô* ***kame*** *ich niemer* ***einen fuoz*** *von ir* [Des Minnesangs Frühling 1964: 309] (укр. „не відходити ні на крок").

Цей самий іменник сполучається з дієсловом *treten: fuoz ûz etw. treten;* у Рейнмара: *ûz tugenden, ûz dienste fuoz treten.* Значення одиниці в порівнянні з першою більш узагальнене, може бути визначене як „відхиляти що-н., відмовлятися від чого-н."; *fuoz* – „ступня, нога" в обох висловлюваннях виступає еталоном близької відстані. Як еталон виміру простору іменник зберігся дотепер (одне зі значень *Fuß* – „фут"; *keinen Fußbreit nachgeben* – не відступати ні на йоту). Як еталон мінімальної величини використовується в УС іменник *hâr* – волосина: *so grôz als umb ein hâr.* Подібні словосполучення збереглися й у сучасній мові: *um ein Haar* „на волосину, трішки"; *um kein Haar* „ні на йоту". Уявлення про щось незначне за розміром пов'язані з такими еталонами міри, як ніготь (nagel: *der minneste nagel),* палець (finger: *der minneste finger),* зернятко (grûz: *umb ein grûz).*

Іменники *bein* – „нога, кістка" і *fouz,* хоч і не синоніми, але належать до однієї тематичної групи іменників, що позначають частини тіла. Замінність компонентів не змінює семантики й образу словосполучення. Прикладом змішання

різних типів варіювання може слугувати прислів'я, зафіксоване в середньовічному збірнику: ***Sô wazzer hin ze berge gât.*** *Sô mac des sünders werden rât: Ich mein,* ***soz fliuzet*** *tougen.* ***Vom herzen zuo den ougen*** [Friedrich 2006: 318].

В основі висловлювання лежить легенда про грішника, якому прощення було обіцяне лише тоді, коли вода потече вгору (тобто ніколи). Але трапляється чудо. Грішник прощений. Образ, покладений в основу УС, зустрічається в німецькій і романській ліричній та духовній літературі. Воно використовується, коли мова йде про щось незвичайне, особливе. Сполучення вживається в пісні Гутенбурга: *Ûz* ***zuo den ougen*** *(daz ist ein wunder).* ***von dem herzen daz wazzer mir gât.*** *des mouz ich sîn von der weite besunder*.

Велика кількість висловлювань із компонентом *Nase* „ніс" є характерною для німецької мови і пояснюється тим, що ніс як частина обличчя більш помітний. Про можливості варіювання цих компонентів свідчить той факт, що іменники *Nase* і *brâ* „брова" вживаються в іншому УС із тим самим дієсловом *rümpfen* „крутити" (свн. *rimpfen):* свн. *des* ***rimpfet sich*** *vil manic* ***brâ***; нн. *Er rümpft die Nase* для вираження невдоволення, негативного ставлення до чого-небудь, кого-небудь. Можливо, компонент *Nase* у висловлюванні *auf die Nase binden* зберігся в мові як більш яскравий, що запам'ятовується, витиснувши *brâ.* Свн. висловлювання *ûf die brâ binden,* на наш погляд, є діахронічним варіантом сучасного словосполучення

auf die Nase binden із загальним значенням “передавати кому-небудь інформацію” (порівн. „зарубати на носі”).

Особливо часто заміна лексичних компонентів фразеологізмів відбувається в словосполученнях, що містять у собі назви частин тіла. Зміна змісту символу, що виражається соматизмами, служить причиною заміни компонента. Структура, значення й образ одиниці залишаються при цьому незмінними. У раннонововерхньонімецькій мові висловлювання *einen Blick werfen* у значенні „глянути на кого-небудь” уживається поряд із сполученням *ein Auge werfen.* Надалі значення „глянути, кинути погляд” зберігається за висловлюванням із компонентом *Blick* „погляд”. Можливо, це пов'язується з тим, що іменник *Blick* краще передає ознаку блискавичності, швидкості дії (етимологічно *Blick* зв'язане з *Blitz* „блискавка”*).* Наприклад, свн. висловлювання *einen Blick werfen* „кинути погляд”. Висловлювання з *Auge* розвиває інше значення – „покласти око на кого-небудь”.

Борода сприймалася раніше як символ гідності, чоловіки присягалися власною бородою: *bei meinem Barte.* З погляду сучасної мови значення клятви незрозуміле. Образ „стерся”, тому що звичай, який стоїть за ним, зник (під час клятви торкалися бороди), але ідіома в мові збереглася завдяки стабільності структури, формульності, характерної для клятв.

Іменник *Hals* „шия” вживається в ідіоматичних висловлюваннях у кількох значеннях, одне з яких – „носій тягара”. Мова йде про щось неприємне, якийсь тягар, який

людина змушена нести: нн. *einem auf dem Hals liegen; etw. auf dem Halse haben.*

Цей образ обігрується вже у свн. поезії. Так, М. Лексер уживає висловлювання *ûf halse sîn.* Тут ідеться про людину, якій не щастило. Вона вирішує вирушити в подорож, щоб звільнитися від нещастя *(unsaelde),* яке її в усьому супроводжує. Пройшовши через ліс, вона вигукує: *„unsaelde nu bin ich dir entrûnē",* думаючи, що тепер нарешті буде щасливою. Однак невдача її перемагає. Під час подорожі вона сиділа в людини на шиї й подолала разом з нею усі перешкоди [Lexer 1974: 60]. Отже, компоненти-соматизми *(hant, hals, herze, ouge, bein, fuoz, nagel)* ФО свн. періоду реалізують у складі вище названих комплексних знаків своє символічне значення (*hant* як символ влади, захисту й заступництва; *hals* як символ залежності; *herze* як символ почуттів і внутрішніх переживань та ін.).

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми. У процесі діахронічного розгляду фразеологічна система – рухливе, постійно еволюціонуюче явище, суттєвими рисами якого є підвищена динамічність і мобільність. Безперервність існування фразеологічного складу підтримується певною зоною стійкості ФО, які не підлягають процесам деактуалізації. У повному розумінні цього слова стабільність виявляється лише в семантиці ФО. Символи-соматизми є компонентами ФО на всіх етапах розвитку фразеологічного складу німецької мови. Дослідження слів-

символів є шляхом до серця фразеології, воно допомагає довідатися про закономірності утворення ФО. Символічні значення слів визнаються найважливішим джерелом для реконструкції найдавнішої духовної культури. Цей досвід може бути використаний під час аналізу текстів різної тематики, різних жанрів, а також різних епох. Студіювання способів вербалізації як універсальних (позачасових), так і історично зумовлених понять будь-якої культури у комплексних знаках доцільно проводити на основі текстового матеріалу відповідних періодів і вивчати розвиток системи комплексних знаків, зокрема і їхні семантичні трансформації, у зв'язку зі зміною культурного фону.

Література

1. **Кириллова 2002** – Кириллова Н. Н. Предмет и методы исследования идиоэтнической фразеологии / Н. Н. Кириллова // Проблемы идиоэтнической фразеологии. – СПб., 2002. – Вып. 4. – 38 с.

2. **Телия 1993** – Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов : материалы XI Междунар. съезда славистов [„Славянское языкознание”], (Братислава, 17-20 сентября 1993 г.). – М., 1993. – С. 303-315.

3. **Friedrich 2006** – Friedrich J. Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen : Redensarten, Sprichwörter und andere feste Wortverbindungen in Texten von 1050-1350 / Jesko Friedrich. – Tübingen : Niemeyer, 2006. – 490 S.

4. **Des Minnesangs Frühling 1964** – Des Minnesangs Frühling / [hrsg. von Carl von Kraus]. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1964. – 402 S.

5. Lexer 1974 – Lexer M. Mittelhochdeutsches Wörterbuch / Matthias Lexer. – Leipzig : S. Hirzel Verlag, 1974. – 504 S.

Школяренко В.І. Соматизми у складі фразеологізмів середньоверхньонімецького періоду

У статті відзначається особлива роль символів у процесі формування фразеологічного складу німецької мови протягом XI-XIV століть; визначаються універсальні чинники, загальні для становлення фразеологізмів цього історичного етапу розвитку німецької мови, і специфічні, які залежать від рис німецької мови й особливих умов її існування.

Ключові слова: картина світу, символ, соматизм, усталене словосполучення, середньоверхньонімецький період.

Школяренко В.И. Соматизмы в составе фразеологизмов средневерхненемецкого периода

В статье отмечается особая роль символов в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в VIII-XI веках; определяются универсальные факторы, общие для становления фразеологизмов этого исторического этапа развития неметкого языка, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особенных условий его исторического

существования.

Ключевые слова: картина мира, символ, соматизм, устойчивое словосочетание, средневерхненемецкий период.

Shkolyarenko V. The usage of somatisms in phraseological units of Middle High German language

The article is closely connected with the definition of peculiarities of moral, social-historical and spiritual-cultural experience of the speakers of Middle High German language as one of the most important extralingual fragment of reality. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of XI-XIV centuries. National-cultural factors relevant for formation of phraseological world representation of Middle High German period have been determined.

Keywords: world representation, symbol, somatism, set expression, Middle High German language.